

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Κακοποίηση του παιδιού και νεανική βία

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται σημαντική αύξηση της βίας που βιώνουν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, τα παιδιά. Οι κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές μεταβολές που καταγράφονται στις δυτικές κοινωνίες, όπως είναι οι αλλαγές στην αγορά εργασίας, η κινητικότητα πληθυσμών, η διεύρυνση του χάσματος μεταξύ κοινωνικών ομάδων, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνεται ο αριθμός των οικογενειών που ζουν σε συνθήκες οικονομικής ένδειας, καθώς και η αύξηση των παιδιών διαζευγμένων ή χωρισμένων γονέων κ.λπ., επηρεάζουν τη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας αλλά και την άσκηση του γονεϊκού ρόλου, και μοιάζουν να συνδέονται με αυτό το ανησυχητικό φαινόμενο (Cicchetti & Lynch, 1995).

Τα παιδιά μπορεί να είναι αποδέκτες αυτής της βίας, όπως στις περιπτώσεις κακοποίησης ή/και παραμέλησης από την οικογένεια, ή και στις περιπτώσεις θυματοποίησης από άλλα παιδιά, είτε μπορεί να είναι τα ίδια θύτες. Οι σχετικές μελέτες έχουν δείξει ότι τα φαινόμενα της κακοποίησης του παιδιού και της νεανικής βίας έχουν μεταξύ τους στενή σχέση. Σημαντικός αριθμός παιδιών που έχουν βιώσει την εμπειρία της κακοποίησης ή/και παραμέλησης στην οικογένειά τους παρουσιάζουν ως έφηβοι βίαιη και παραπρωματική συμπεριφορά (π.χ., Herrenkohl, Egolf, & Herrenkohl, 1997). Από την άλλη πλευρά, μελέτες εφήβων με διαταραχές της διαγωγής έχουν δείξει ότι πολλοί από αυτούς τους εφήβους είχαν υποστεί κακοποίηση ή/και παραμέληση στην παιδική τους ηλικία (π.χ., Coie & Dodge, 1998).

Το αφιέρωμα αυτό αποτελείται από εργασίες που εξετάζουν διάφορες πτυχές του φαινομένου της βίας, όπως τη βιώνουν τα παιδιά είτε ως θύματα είτε ως θύτες. Ορισμένες εργασίες εξετάζουν ειδικότερα τη σχέση μεταξύ της βίας που βιώνουν τα κακοποιημένα και παραμελημένα παιδιά και της μετέπειτα διαταρακτικής, βίαιης συμπεριφοράς τους. Οι συγγραφείς έχουν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και διαφορετικούς τρόπους μελέτης του θέματος που πραγματεύονται.

Η Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, κοινωνική λειτουργός και διδάκτωρ ψυχολογίας, έχει επί δεκαετίες ασχοληθεί εκτενώς, τόσο κλινικά όσο και ερευνητικά, με το θέμα της κακοποίησης και της παραμέλησης παιδιών και έχει οργανώσει ειδικό πρόγραμμα για κακοποιημένα παιδιά στο πλαίσιο του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού. Στην εργασία της κάνει μια ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της κακοποίησης του παιδιού και της εφηβικής παραπρωματικότητας, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίζεται η παραβατική συμπεριφορά παιδιών και εφήβων σε διάφορες χώρες. Στη συνέχεια εξετάζει την ελληνική πραγματικότητα σε σχέση με αυτά τα φαινόμενα βίας και παρουσιάζει κάποια αποτελέσματα από μια διαχρονική μελέτη παιδιών που είχαν υποστεί κακοποίηση ή/και παραμέληση από την οικογένειά τους και επανεξετάστηκαν 2 έως 12 χρόνια μετά την αρχική τους παραπομπή.

Οι Μπίμπου-Νάκου και Στογιαννίδου παρουσιάζουν μέρος των αποτελεσμάτων μελέτης με θέμα «Γονική ψυχική διαταραχή και ψυχοκοινωνική υγεία των παιδιών», που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «ΔΑΦΝΗ». Στην εργασία αυτή εξετάζουν ειδικότερα, μέσω μελέτης αρχείου, ημιδομημένων συνεντεύξεων και ενός ερωτηματολογίου, τη σχέση μεταξύ ψυχικής διαταραχής του γονέα και κακοποίησης και παραμέλησης του παιδιού και στη συνέχεια τη σχέση των ανωτέρω με την ψυχική υγεία των παιδιών αυτών.

Οι Smith, Nika και Papasideri εξετάζουν μια διαφορετική πτυχή της βίας που βιώνουν τα παιδιά, και ειδικότερα πραγματεύονται το θέμα του εκφοβισμού και της θυματοποίησης παιδιών από άλλα παιδιά, θέμα επίκαιρο, διότι αναφέρεται στην ολοένα αυξανόμενη βία που παρατηρείται διεθνώς στο σχολικό περιβάλλον. Τα παιδιά που έχουν το ρόλο του θύτη σε καταστάσεις θυματοποίησης παιδιών σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, έχουν βιώσει συχνά βία μέσα στην οικογένειά τους, παραδείγματος χάρι από τους γονείς τους, που μπορεί να χρησιμοποιούν τη σωματική τιμωρία ως κύρια μέθοδο πειθαρχίας (Olweus, 1993. Smith & Sharp, 1994). Παρουσιάζουν, επίσης, αποτελέσματα μελέτης που έγινε με τη χορήγηση σχετικών ερωτηματολογίων σε ελληνικό δείγμα, προκειμένου να εξεταστεί η σχέση μεταξύ της στάσης γονέων απέναντι στη χρήση διαφόρων μορφών σωματικής τιμωρίας και της στάσης των παιδιών τους απέναντι στη θυματοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά και της αντίστοιχης συμπεριφοράς τους.

Η Taracena, καθηγήτρια ψυχολογίας στο Αυτόνομο Εθνικό Πανεπιστήμιο του Μεξικού, συνδυάζοντας την έρευνα με την παρέμβαση, ζήτησε από φοιτητές ψυχολογίας να πλησιάσουν νέους που ζουν στο δρόμο της Πόλης του Μεξικού, ένα πολύ εκτεταμένο φαινόμενο σε αυτή τη χώρα. Βάσει μιας κλινικής και κοινωνικής προσέγγισης, οι φοιτητές πραγματοποίησαν μελέτες περιπτώσεων με κλινικές και εις βάθος συνεντεύξεις, με στόχο να γνωρίσουν τις συνθήκες ζωής των νέων αυτών και την ψυχική τους πραγματικότητα. Οι νέοι αυτοί, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, έχουν βιώσει και συνεχίζουν να βιώνουν ακραίες καταστάσεις. Μοιάζουν να έχουν υποστεί κακοποίηση και παραμέληση από την οικογένειά τους, συνεχίζουν να είναι θύματα κακοποίησης, προσπαθώντας να επιβιώσουν στους δρόμους του Μεξικού, αλλά παράλληλα προβαίνουν και σε παραπτωματικές συμπεριφορές.

Τέλος, ο Αλεξανδρίδης, ψυχαναλυτής και πρώην συνεργάτης του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού για την ψυχοθεραπευτική αντιμετώπιση των κακοποιημένων παιδιών, παρουσιάζει μια ψυχαναλυτική προσέγγιση του φαινομένου της βίας. Ο συγγραφέας διακρίνει δύο είδη βίας: την οργανωτική και την αποδιοργανωτική βία. Η οργανωτική βία είναι απαραίτητη για τη δόμηση και την οργάνωση του ψυχισμού, καθώς «χρησιμοποιείται για την προώθηση ενός σχεδίου δημιουργικότητας μέσα στο πρόταγμα της ζωής». Η αποδιοργανωτική ή παθολογική βία λειτουργεί για την απόλαυση της καταστροφικής ενόρμησης και δε συνδέεται με κάποιο σχέδιο ζωής, αλλά, αντιθέτως, είναι παγιδευμένη στην επανάληψη του τραύματος και του θανάτου. Επίσης, ο συγγραφέας κάνει άλλο ένα διαχωρισμό, μεταξύ ενδοΐποκειμενικής και διωποκειμενικής βίας.

Η ανάγνωση αυτών των εργασιών και της σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας αναδεικνύει ορισμένα θέματα τα οποία είναι σημαντικά για την κατανόηση αυτών των φαινομένων βίας και της μεταξύ τους σχέσης (Cicchetti & Lynch, 1995). Ένα θέμα που επισημαίνεται στη διεθνή βιβλιογραφία αφορά την ανάγκη υιοθέτησης από τους μελετητές ενός λειτουργικού ορισμού της κακοποίησης και της παραμέλησης, ο οποίος θα επιτρέψει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων των μελετών και την καλύτερη επικοινωνία μεταξύ των ειδικών που είτε μελετούν είτε αντιμετωπίζουν κλινικά τέτοια περιστατικά. Μια προσεκτική εξέταση της βιβλιογραφίας δείχνει όμως ότι δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ειδικών ως προς το ποιες εμπειρίες μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούν κακοποίηση ενός παιδιού. Η διαφωνία αυτή φαίνεται να οφείλεται, μεταξύ άλλων λόγων, στη δυσκολία που υπάρχει να αποσαφηνιστεί ποιες συμπεριφορές των γονέων μπορούν να θεωρηθούν κοινωνικά απορριπτέες και επικίνδυνες για τη σωματική ή/και την ψυχική ακεραιότητα του παιδιού, καθώς και στην ασάφεια που επικρατεί εάν πρέπει να οριστεί η κακοποίηση βάσει της συμπεριφοράς του ενήλικα, των επιπτώσεων της στο παιδί ή με βάση κάποιο συνδυασμό των δύο αυτών παραγόντων. Πρόβλημα αποτελεί, επίσης, το γεγονός ότι οι ειδικοί, ανάλογα με το αντικείμενο της δουλειάς τους, χρησιμοποιούν διαφορετικούς ορισμούς της κακοποίησης. Έτσι, οι νομικοί δίνουν έμφαση στις αρνητικές επιπτώσεις της εμπειρίας αυ-

τής για το παιδί (στη βλάβη που υπέστη το παιδί), ενώ οι ερευνητές δίνουν έμφαση στη συμπεριφορά των γονέων που βάζουν σε κίνδυνο τη σωματική ακεραιότητα και την ψυχική υγεία των παιδιών.

Το Αμερικάνικο Εθνικό Κέντρο για την Κακοποίηση και την Παραμέληση (NCCAN, 1988), σε μια προσπάθεια να καταγράψει τη συχνότητα κακοποίησης και παραμέλησης παιδιών στις ΗΠΑ, ζήτησε από τις κοινωνικές υπηρεσίες, την αστυνομία, τα δικαστήρια, από γιατρούς και εκπαιδευτικούς να δηλώσουν τέτοιες περιπτώσεις. Χρησιμοποίησαν ένα συγκεκριμένο λειτουργικό ορισμό για την κακοποίηση και θεώρησαν ότι για να συμπεριλάβουν μια περίπτωση στον κατάλογο των κακοποιημένων παιδιών έπρεπε η βλάβη που είχε υποστεί το παιδί λόγω κακοποίησης/παραμέλησης να αξιολογούνταν ως μέτρια ή σοβαρή. Στις εργασίες αυτού του αφιερώματος που αναφέρονται στο θέμα της κακοποίησης του παιδιού ο εντοπισμός των παιδιών που έχουν υποστεί κακοποίηση στηρίζεται στις σχετικές παραπομπές τους στις κοινωνικές υπηρεσίες (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου), στις συνεντεύξεις με τους γονείς με ψυχική διαταραχή (Μπίμπου-Νάκου & Στογιαννίδου) και στις συνεντεύξεις με τους νέους του δρόμου (Taracena).

Όλες οι εργασίες του αφιερώματος αυτού που πραγματεύονται το θέμα της κακοποίησης του παιδιού καταλήγουν ότι η σχέση μεταξύ αυτής της εμπειρίας και της παρούσας (Μπίμπου-Νάκου & Στογιαννίδου) αλλά και της μετέπειτα (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου και Taracena) ψυχοκοινωνικής προσαρμογής και ψυχικής υγείας του παιδιού είναι σημαντική. Τα παιδιά που έχουν υποστεί κακοποίηση ή/και παραμέληση κατά την παιδική τους ηλικία έχουν σοβαρές πιθανότητες να παρουσιάσουν επιθετική, βίαιη, παραπρωματική συμπεριφορά αργότερα, αλλά και άλλα ψυχολογικά προβλήματα. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι έρευνες που έχουν γίνει σε τόσο διαφορετικούς πληθυσμούς –παιδιά γονέων που πάσχουν από ψυχική διαταραχή, παιδιά που ζουν στους δρόμους του Μεξικού– και με τόσο διαφορετικές μεθόδους έρευνας και θεωρητικές προσεγγίσεις –μελέτη περιπτώσεων με συνεντεύξεις, ακολουθώντας μια κλινική και κοινωνική προσέγγιση, σε σύγκριση με έρευνες που στηρίχθηκαν στη μελέτη αρχείου, σε ημιδομημένες συνεντεύξεις ή/και στη χρήση ερωτηματολογίων– καταλήγουν σε ανάλογες παρατηρήσεις και αποτελέσματα. Η δε μελέτη των Smith, Nika και Papasideri, αν και εξετάζει υπό διαφορετικό πρίσμα το θέμα της βίας, καταλήγει προς την ίδια κατεύθυνση και συνδέει τις στάσεις των γονέων απέναντι στη σωματική τιμωρία με τις στάσεις των παιδιών τους απέναντι στη θυματοποίηση και στον εκφοβισμό άλλων παιδιών, αλλά και με την αντίστοιχη συμπεριφορά τους.

Τα ευρήματα αυτά, όπως αναφέρουν και οι συγγραφείς των εργασιών του αφιερώματος, είναι αναμενόμενα βάσει της διεθνούς βιβλιογραφίας (Bolger & Patterson, 2003). Όπως υποστήριξε η Scarr (1992), ένα εύρος περιβαλλοντικών συνθηκών επιτρέπει στα μέλη του ανθρώπινου είδους να εξελιχθούν σε φυσιολογικούς, καλά προσαρμοσμένους ενηλίκους. Ένα περιβάλλον που προσφέρει στο παιδί τις εμπειρίες που είναι απαραίτητες για τη φυσιολογική ανάπτυξη των μελών του ανθρώπινου είδους θεωρείται ότι προωθεί τη φυσιολογική του ανάπτυξη. Όταν το περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνει ένα παιδί αποκλίνει σημαντικά από το εύρος του μέσου προσδοκώμενου περιβάλλοντος (average expectable environment), όπως ισχύει στις περιπτώσεις που το παιδί ζει σε ένα βίαιο περιβάλλον, όπου κακοποιείται ή/και παραμελείται, τότε αναμένεται να παρεμποδιστεί η φυσιολογική ανάπτυξη και το άτομο να παρουσιάσει σημαντικά προβλήματα. Ίσως το πιο ακραίο παράδειγμα στερεοτικού και διαταραγμένου περιβάλλοντος σε αυτό το αφιέρωμα είναι το βίαιο περιβάλλον της οικογένειας στο οποίο μεγάλωσαν, αλλά και το βίαιο περιβάλλον του δρόμου στον οποίο κατέληξαν να ζουν τα παιδιά από το Μεξικό (Taracena). Τα προβλήματα στην ψυχοκοινωνική τους προσαρμογή και στην ψυχική τους υγεία υποστηρίζουν σε σημαντικό βαθμό τα επιχειρήματα της Scarr (1992).

Ένα άλλο θέμα το οποίο θίγεται από ορισμένες εργασίες του αφιερώματος και αναπτύσσεται εκτενέστερα στην εργασία της Αγάθωνος-Γεωργοπούλου αφορά τα παιδιά τα οποία παρά το γεγο-

νός ότι ζουν σε ένα περιβάλλον όπου έχουν υποστεί ή υπόκεινται ακόμα κακοποίηση, καταφέρνουν να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες, λειτουργούν με επάρκεια και δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα εσωτερίκευσης ή εξωτερίκευσης. Τα παιδιά αυτά στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ως ψυχικά ανθεκτικά, και η ικανότητα ορισμένων παιδιών να παρουσιάζουν καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή και ψυχική υγεία παρά το γεγονός ότι βιώνουν αντίξοες, στρεσογόνες συνθήκες ονομάζεται ψυχική ανθεκτικότητα (resilience) (Masten & Powell, 2003). Οι Μπίμπου-Νάκου και Στογιαννίδου, παραπέμποντας στην εργασία των Lynskey και Fergusson (1997), αναφέρουν ότι το 1/3-1/4 των παιδιών που έχουν υποστεί κακοποίηση ή/και παραμέληση από την οικογένειά τους δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα στην ψυχοκοινωνική τους προσαρμογή, είναι δηλαδή ψυχικά ανθεκτικά. Άλλες μελέτες υπολογίζουν ότι το ποσοστό αυτών των παιδιών είναι μικρότερο του 15% (π.χ., Herrenkohl, Egolf, & Herrenkohl, 1997). Μέσα από τις ιστορίες ζωής των παιδιών του δρόμου της Πόλης του Μεξικού φανερώνεται ανάγλυφα αυτή η πραγματικότητα. Δεν κατέληξαν στο δρόμο όλα τα παιδιά των οικογενειών των νέων του δρόμου. Ορισμένα από τα αδέρφια τους είχαν δική τους οικογένεια, άλλα ζούσαν στο σπίτι με τους γονείς τους, κάποια είχαν σταθερό επάγγελμα, ο δε αδελφός ενός νέου του δρόμου σπούδαζε στο πανεπιστήμιο.

Οι εργασίες του αφιερώματος παρουσιάζουν κάποιους από τους παράγοντες επικινδυνότητας που αυξάνουν την πιθανότητα να παρουσιαστούν κρούσματα είτε κακοποίησης σε μια οικογένεια είτε θυματοποίησης μεταξύ παιδιών, καθώς και κάποιους από τους παράγοντες που, όταν υπάρξει κακοποίηση, λειτουργούν προστατευτικά για την προσαρμογή και την ψυχική υγεία του παιδιού. Παράγοντες επικινδυνότητας ήταν και στις τρεις σχετικές μελέτες (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, Μπίμπου-Νάκου & Στογιαννίδου, Taracena) το χαμηλό μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των οικογενειών. Αν και η κακοποίηση παρατηρείται σε οικογένειες όλων των κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, φαίνεται ότι παρουσιάζεται με μεγαλύτερη συχνότητα σε οικογένειες που ζουν υπό συνθήκες οικονομικής ένδειας (Cicchetti & Lynch, 1995). Στην εργασία των Smith, Nika και Papasideri ως παράγοντες επικινδυνότητας για να γίνει ένα παιδί θύτης και να στραφεί εναντίον άλλων παιδιών αναφέρονται, μεταξύ άλλων, η δύσκολη ιδιοσυγκρασία του, η βία στην οικογένεια, η αδυναμία συναισθηματικής κάλυψης και η κακή επιτήρηση του παιδιού από τους γονείς του. Σημαντικοί προστατευτικοί παράγοντες ήταν η παρουσία ενός υποστηρικτικού κοινωνικού δικτύου, ατόμων δηλαδή εκτός από τους γονείς που μπορούν να στηρίξουν την οικογένεια σε ώρα ανάγκης (Μπίμπου-Νάκου & Στογιαννίδου), καθώς και η παρουσία συνομήλικων φίλων, οι οποίοι μπορούν ως ένα βαθμό να υποκαταστήσουν κάποιες από τις λειτουργίες της οικογένειας (Taracena). Σημαντικός ρόλος αποδίδεται από τους συγγραφείς που αναφέρονται στο θέμα της κακοποίησης σε κοινωνικούς θεσμούς, όπως είναι οι κοινωνικές υπηρεσίες, η εκκλησία, το σχολείο, οι οποίοι, όμως, σε όλες τις εργασίες υποστηρίζεται ότι συχνά αδυνατούν να στηρίξουν αποτελεσματικά την οικογένεια και το παιδί που βρίσκονται σε υψηλό κίνδυνο.

Τέλος, τόσο οι εργασίες που εξέτασαν το θέμα της κακοποίησης/παραμέλησης παιδιών (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, Μπίμπου-Νάκου & Στογιαννίδου, Taracena) όσο και εκείνη που εξέτασε το θέμα της θυματοποίησης παιδιών από άλλα παιδιά (Smith, Nika, & Papasideri) τονίζουν τη σημασία της πρωτογενούς και της δευτερογενούς πρόληψης. Οι μελέτες που εξετάζουν αυτά τα φαινόμενα βίας, τα αίτιά τους και τις επιπτώσεις τους καθοδηγούν τις προσπάθειες των ειδικών να προλάβουν και να αντιμετωπίσουν παρόμοια κρούσματα. Ο τρόπος προσέγγισης του θέματος της πρόληψης από τους συγγραφείς των εργασιών του αφιερώματος φανερώνει το σημαντικό ρόλο που έχει η στάση της κοινωνίας και της πολιτείας απέναντι σε τέτοια φαινόμενα. Η Αγάθωνος-Γεωργοπούλου αναφέρει ότι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας έχει αναγάγει το θέμα της κακοποίησης παιδιών σε θέμα δημόσιας υγείας, γεγονός που σημαίνει ότι όλες οι χώρες καλούνται να κινητοποιήσουν τους φορείς κοινωνι-

κής πολιτικής για την πρόληψη και την αντιμετώπισή του. Παρατηρεί, όμως, ότι η ελληνική κοινωνία δε μοιάζει να είναι έτοιμη να δεχθεί παρέμβαση στο οικογενειακό «άσυλο», με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται κάθε προσπάθεια πρόληψης του φαινομένου της κακοποίησης. Σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, η ελληνική κοινωνία έχει αναπτύξει μηχανισμούς καταστολής του προβλήματος της παραπωματικότητας, οι οποίοι όμως δεν αποσκοπούν στην ουσιαστική θεραπευτική αντιμετώπισή του. Οι Smith, Nika και Papasideri, μαζί με άλλους συγγραφείς (π.χ., Rigby, 1996), επισημαίνουν ότι η επιτυχία των προγραμμάτων πρόληψης της θυματοποίησης στο χώρο του σχολείου εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη στάση που έχουν οι εκπαιδευτικοί απέναντι σε αυτή τη μορφή βίας, καθώς και απέναντι στο πρόγραμμα πρόληψης που θα κληθούν να εφαρμόσουν. Κεντρικός ρόλος, πάντως, για την πρόληψη και την αντιμετώπιση τόσο της κακοποίησης όσο και της θυματοποίησης ανατίθεται στο σχολείο, και ιδιαίτερα στον εκπαιδευτικό (Cicchetti & Lynch, 1995. Smith & Sharp, 1994). Όσον αφορά την κακοποίηση, ο δάσκαλος καλείται να δώσει τη δυνατότητα στο παιδί να δημιουργήσει μαζί του τον ασφαλή δεσμό που δεν μπόρεσε να έχει με τη μητέρα του. Ο εναλλακτικός αυτός δεσμός με το δάσκαλο μοιάζει να λειτουργεί θετικά για το κακοποιημένο παιδί (Cicchetti & Lynch, 1995). Όσον αφορά δε τη θυματοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά, κατ' αρχάς το σχολείο αλλά και κάθε εκπαιδευτικός ξεχωριστά καλούνται να εφαρμόσουν, με τη βοήθεια του σχολικού ψυχολόγου, κάποιο πρόγραμμα πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης (Olweus, 1993. Smith & Sharp, 1994).

Συνολικά, οι εργασίες του αφιερώματος φανερώνουν κύκλους βίας, όπου η βία που γνωρίζει το παιδί στην οικογένειά του συχνά μοιάζει να επαναλαμβάνεται στις μετέπειτα σχέσεις του και να επηρεάζει αρνητικά την ψυχοκοινωνική του προσαρμογή. Η κακοποίηση, η παραμέληση και η νεανική βία, που αποτελούν το θέμα του αφιερώματος, εξετάστηκαν κυρίως σε ατομικό επίπεδο. Η προσέγγιση, όμως, ορισμένων από τους συγγραφείς δείχνει ότι η βία είναι σε μεγάλο βαθμό ένα κοινωνικό φαινόμενο. Η βία που βιώνουν τα παιδιά, είτε άμεσα είτε έμμεσα, μοιάζει να συνδέεται με την ανοχή της κοινωνίας απέναντι σε επιθετικές συμπεριφορές. Η αντιμετώπισή της προϋποθέτει, λοιπόν, την αλλαγή της στάσης της κοινωνίας στο θέμα αυτό και την παράλληλη θέσπιση αποτελεσματικών κοινωνικών πολιτικών και παρεμβάσεων.

Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη

Βιβλιογραφία

- Bolger, K. E., & Patterson, C. J. (2003). Sequelae of child maltreatment: vulnerability and resilience. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cicchetti, D., & Lynch, M. (1995). Failures in the expectable environment and their impact on individual development: The case of child maltreatment. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology. Volume 2. Risk, disorder and adaptation* (pp. 32-71). New York: Wiley & Sons.
- Coie, J. D., & Dodge, K. A. (1998). Aggression and antisocial behavior. In E. E. Singer & K. A. Renninger (Eds.), *Handbook of child psychology*. New York: Wiley & Sons.
- Herrenkohl, R. C., Egolf, B. P., & Herrenkohl, E. C. (1997). Preschool antecedents of adolescent assaultive behavior: A longitudinal study. *American Journal of Orthopsychiatry*, 67, 422-432.
- Lynskey, M. T., & Fergusson, D. (1997). Factors protecting against the development of adjustment

difficulties in young adults exposed to childhood sexual abuse. *Child Abuse and Neglect*, 21, 1177-1190.

Masten, A. S., & Powell, J. L. (2003). A resilience framework for research, policy and practice. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities*. Cambridge: Cambridge University Press.

National Center for Child Abuse and Neglect (1988). *Study findings: Study of national incidence and prevalence of child abuse and neglect (NIS-2)*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services.

Olweus, D. (1993). *Bullying at school*. Oxford: Blackwell.

Rigby, K. (1996). *Bullying in schools and what to do about it*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Scarr, S. (1992). Developmental theories for the 1990s: Development and individual differences. *Child Development*, 63, 1-19.

Smith, P. K., & Sharp, S. (1994). *School bullying: Insights and perspectives*. London: Routledge.